

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ**
ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»

Виконала: здобувачка вищої освіти
освітньої програми Спеціальна освіта
(Олігофренопедагогіка)
спеціальності 016 Спеціальна освіта
спеціалізації 016.02 Олігофренопедагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
Омельчук Мирослава Василівна

Керівник:
Буйняк М.Г., кандидат психологічних
наук, доцент, старший викладач кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти

Рецензент:

Кам'янець-Подільський, 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	7
1.1. Аналіз проблеми сімейного дітей з інтелектуальними порушеннями у сучасній спеціальній психолого-педагогічній літературі.....	7
1.2. Урахування психофізичних особливостей дошкільників з інтелектуальними порушеннями в процесі сімейного виховання.....	15
1.3. Проблема готовності батьків до сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.....	21
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	27
2.1. Опис та обґрунтування методів експериментального дослідження.....	27
2.2. Аналіз результатів констатувального експерименту.....	33
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УСПІШНОГО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	43
3.1. Психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.....	43
3.2. Методичні рекомендації для батьків щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.....	46
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	66
Додаток А.....	66
Додаток Б.....	68
Додаток В.....	70

ВСТУП

Виховання підростаючого покоління в умовах сім'ї є визначальним чинником подальшого становлення особистості дитини, її соціалізації та самореалізації. Адже саме у сім'ї дитина здобуває перший досвід спілкування, засвоює перші знання про оточуючий світ, вчиться застосовувати здобуті знання у повсякденному житті. Ще з давніх часів увага людей була прикута до передачі досвіду від старших поколінь до наступних, що знайшло відображення у найдавніших скельних малюнках та писемних пам'ятках в різних країнах світу («Повчання Птаххотепа» в Єгипті, «Закони Ману» в Індії, «Повчання дітям Володимира Мономаха» в Київській Русі та ін.).

В сучасних умовах сімейне виховання дітей є не менш значущим. Це доводить велика кількість наукових досліджень цієї проблеми та різних, дотичних до неї аспектів. Зокрема, теоретичні та філософські засади педагогіки і психології сімейного виховання висвітлено у працях таких відомих вчених минулого як О. Духнович, Я.-А. Коменський, Дж. Локк, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. На сучасному етапі вагомий внесок в дослідження проблеми сімейного виховання, впливу сім'ї на формування особистості дитини зробили такі науковці, як Т. Алексєєнко, І. Бех, Г. Борина, А. Залізник, В. Іванова, О. Замашкіна, А. Капська, Л. Островська, Е. Панько, Л. Цуркан, Л. Шевченко та ін.

В теорії та практиці сімейного виховання особливе займає проблема сімейного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Її актуальність обумовлена тим, що на батьків дітей з різними категоріями психофізичних порушень покладається особливе і надважливе завдання – створити та забезпечити умови для максимально можливого розвитку дитини з порушеннями психофізичного розвитку, її соціалізації та соціальної адаптації.

Особливу зацікавленість викликає специфіка сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями, оскільки їхні психофізичні особливості є стійкими, системними і відображаються на усіх сферах розвитку, що суттєво ускладнює засвоєння ними життєвого та суспільного досвіду. Різні наукові та методичні підходи до сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями представлені у наукових працях закордонних та українських дослідників: В. Бондаря, М. Буйняк, О. Вержиховської, А. Колупаєвої, С. Миронової, Л. Прядко, Л. Савчук, В. Синьова, С. Трикоз, О. Хохліної, О. Чеботарьової, Д. Шульженко, А. Giardino, R. Lang, W. Machalicek, T.J. Raulston та ін.). Погляди всіх науковців є подібними в тому, що лише активна позиція батьків у вихованні дитини з інтелектуальними порушеннями, їхня щира зацікавленість та любов можуть забезпечити максимально можливий прогрес у її розвитку.

Зважаючи на актуальність описаної вище проблеми, нами було обрано тему кваліфікаційної роботи магістра «Особливості сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями».

Мета дослідження – експериментально дослідити особливості сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями та обґрунтувати психолого-педагогічне для забезпечення його успішності.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз літературних джерел з проблеми сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями.
2. Обґрунтувати значущість готовності батьків до сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.
3. Експериментально дослідити особливості сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.
4. Розробити та обґрунтувати психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.
5. Розробити методичні рекомендації для батьків щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Об'єкт дослідження – процес сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – особливості та умови успішності сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, порівняння та узагальнення поглядів науковців на проблему дослідження;

- *емпіричні*: анкетування батьків з метою визначення особливостей та труднощів сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями; тест «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдемільера, модифікований варіант анкети «Особливості дитячо-батьківських стосунків»; бесіда;

- *статистичні*: кількісний та якісний аналіз результатів експериментального дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів: розширено відомості про особливості та труднощі сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями; обґрунтовано психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями; розроблено методичні рекомендації для батьків щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Практичне значення одержаних результатів. *Практичне значення* кваліфікаційної роботи полягає у можливості використання результатів експериментального дослідження, розроблених психолого-педагогічних умов та методичних рекомендацій для успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями вихователями закладів дошкільної освіти зі спеціальним та інклюзивним навчанням, батьками дошкільників з інтелектуальними порушеннями та іншими членами їхніх родин; теоретичні та практичні матеріали роботи також можуть бути використані у процесі викладання навчальної дисципліни «Сімейне виховання

дітей з особливими освітніми потребами» для здобувачів вищої освіти спеціальності А6 Спеціальна освіта (за спеціалізаціями).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі закладу дошкільної освіти компенсуючого типу (спеціального) «Центр Пагінець» Рівненської міської ради та закладу дошкільної освіти (ясла-садок) компенсуючого типу (спеціального) № 35 Рівненської міської ради. У дослідженні взяло участь 50 батьків, які виховують дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

Апробація результатів дослідження. Основні результати кваліфікаційної роботи обговорювались на науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками науково-дослідної роботи у 2024 р., V Всеукраїнській конференції (з міжнародною участю) «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти» (7 листопада 2025 р.). За результатами дослідження опубліковано наукову статтю «Умови успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями».

Структура роботи: кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи 71 сторінка, із них 57 – основного тексту. Кількість використаних літературних джерел - 62. Робота містить 6 рисунків, 3 додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

1.1. Аналіз проблеми сімейного дітей з інтелектуальними порушеннями у сучасній спеціальній психолого-педагогічній літературі

Значущість сімейного виховання для розвитку та формування особистості підростаючого покоління важко переоцінити, адже сім'я є первинним інститутом соціалізації дитини, джерелом її особистісного розвитку, матеріальної та емоційної підтримки. Завдяки сімейному вихованню передаються та зберігаються культурні традиції й цінностей, що забезпечує наступність поколінь.

Розуміння сутності поняття «сімейне виховання» більшістю науковців є приблизно однаковим. Наведемо кілька прикладів. Так, зокрема, О. Замашкіна тлумачить сімейне виховання як виховну діяльність батьків, тобто взаємодію батьків і дітей, яка ґрунтується на взаємній повазі, любові, емоційній близькості та сприяє особистісному розвитку і саморозвитку дитини [15, С. 47].

Т. Алексеєнко визначає сімейне виховання як «активну особистісно перетворювальну взаємодію батьків або осіб, що їх замінюють, інших членів сім'ї та дітей, а також між дітьми у процесі їх спільного життя у сімейному середовищі, спілкування, господарської і дозвіллевої діяльності шляхом реалізації актуальних мотивів-потреб і соціальних очікувань, духовного збагачення, утвердження і вироблення нових сімейних цінностей, набуття життєвої компетентності, виховного та соціального досвіду» [2, С. 15].

Серед усіх соціальних інститутів, які на різних етапах життя впливають на розвиток особистості, сім'я відіграє найвагомішу роль. Саме батьки є першим суспільним оточенням дитини і саме завдяки їм формуються перші уявлення дитини про себе («Я-концепція») та навколишній світ [1; 3; 15; 25; 26;].

Проблема сімейного виховання та його впливу на формування особистості здавна перебуває в центрі уваги багатьох дослідників з різних галузей, зокрема педагогіки, психології, соціології та філософії. Теоретико-методологічні аспекти педагогіки і психології сімейного виховання висвітлено у працях відомих вчених минулого, зокрема О. Духновича, Я.-А. Коменського, Дж. Локка, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін. На сучасному етапі різні аспекти означеної проблеми представлені у публікаціях таких науковців, як Т. Алексеєнко, Б. Андрейко, І. Бех, О. Замашкіна, А. Капська та ін. Особливості впливу сім'ї на формування особистості дитини висвітлені у дослідженнях Г. Борина, А. Залізняка, В. Іванової, Л. Островської, Е. Панько та ін. Значущість співпраці закладів освіти та сім'ї вивчали О. Замулко, Л. Цуркан, Л. Шевченко та ін. [1; 2; 3; 15; 25; 26; 35].

Не зважаючи на ґрунтовні різнобічні дослідження в галузі сімейного виховання особливе місце серед них займає проблема сімейного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема з інтелектуальними порушеннями (далі – ІП). Її значущість обумовлена тим, що на батьків, окрім загальновідомих завдань і викликів сімейного виховання, покладається ще й додаткова відповідальність за розвиток дитини, її успішну соціалізацію та соціальну адаптацію, яка пов'язана зі специфічними особливостями розвитку.

Різні аспекти проблеми сімейного виховання дітей з ІП досить широко представлені у наукових працях закордонних та українських дослідників (В. Бондар, О. Блеч, М. Буйняк, О. Вержиховська, А. Колупаєва, С. Миронова, С. Михальська, Л. Прядко, В. Синьов, С. Трикоз, О. Хохліна, О. Чеботарьова, Д. Шульженко, А. Giardino, R. Lang, W. Machalíček, T.J. Raulston та ін.) [4; 5; 7; 10; 27; 34; 38; 51; 58-62]. Погляди всіх науковців сходяться на тому, що лише активна позиція батьків у вихованні дитини з ІП, їхня щира зацікавленість та любов можуть забезпечити максимально можливий прогрес у її розвитку.

A. Giardino, R. Lang, W. Machalicek, T.J. Raulston та ін. наголошують на необхідності створення в сім'ї сприятливих умов для зростання, розвитку та прояву можливостей і здібностей дитини [59; 62].

Американський психолог R. Lang, на підставі своїх експериментальних досліджень, прийшов до висновку, що у випадку виявлення у дитини порушень психічної діяльності органічного генезу найважливішу роль у її розвитку відіграватиме саме сім'я та відповідальне батьківство (responsible parenting). Він пояснює це тим, що саме від найближчого оточення, яким є сім'я, дитина отримує допомогу в розвитку, соціальній адаптації та інтеграції [62].

М. Буйняк, С. Миронова, Д. Шульженко та ін. зазначають, що на сім'ї, які виховують дітей з ІІ, покладається надзвичайно велика відповідальність, яка пов'язана з необхідністю виконання численних функцій, а саме:

- *реабілітаційно-відновлювальної*, яка передбачає реалізацію низки реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення психофізичного і соціального статусу дитини, її соматичного здоров'я, виконання рекомендацій фахівців з метою соціальної інтеграції дитини та забезпечення її повноцінного життя з урахуванням усіх психофізичних особливостей;

- *функції емоційного прийняття*, що спрямована на створення в родині комфортного психологічного клімату, атмосфери емоційного прийняття, підтримки, захисту та поваги до дитини незалежно від її порушення;

- *корекційно-освітня*, сутність якої полягає в активній участі батьків та інших членів родини у корекційно-розвитковому впливі на дитину, створенні для неї вдома корекційно-розвивального середовища, дотриманні охоронно-педагогічного режиму та виконанні рекомендацій фахівців закладу освіти;

- *функції пристосування та адаптації*, яка полягає в участі батьків та інших членів родини в процесі адаптації дитини до умов навколишнього середовища відповідно до її можливостей;

- *соціалізуючої*, яка спрямована на всіляке сприяння батьками засвоєнню дитиною культурно-суспільного досвіду, норм та правил поведінки в суспільстві, оволодіння доступною їй професією;
- *професійно-трудової*, яка передбачає активну участь всіх членів родини у формуванні трудових навичок у дитини, привчання її до праці, професійну орієнтацію;
- *функції особистісно-орієнтованого підходу*, що має на меті виявлення індивідуальних здібностей та інтересів дитини, їхній розвиток, заохочення та підтримку її індивідуальності, урахування особливих побутових, освітніх, фізичних та інших потреб і труднощів;
- *рекреаційної*, зміст якої полягає в організації дозвілля дитини не лише в колі сім'ї, але й за її межами з урахування потреб, можливостей та вподобань [7; 27; 58].

Зазначимо, що на думку дослідників, провідною з описаних функцій є корекційно-освітня [27].

Численні науково-практичні дослідження родин, які виховують дітей з ІІІ, свідчать, що умови сімейного виховання далеко не завжди є сприятливими для розвитку й виховання дітей. Згідно зі статистичною інформацією, близько половини сімей здійснюють негативний вплив на розвиток дітей з ІІІ. Найбільш поширеними причинами цього, як зазначають дослідники, є:

- недостатня обізнаність батьків та інших членів родини з психофізичними особливостями дітей з ІІІ, що призводить до неврахування їх у сімейному вихованні;
- неадекватна оцінка батьками можливостей дітей з ІІІ: близько 60% батьків схильні до перебільшення здібностей дітей, приблизно чверть батьків недооцінюють потенціал своїх дітей, і лише 10-15% – адекватно оцінюють їхні потенційні можливості та здібності [6; 27; 38; 39; 60].

Зазначені причини призводять до великої кількості помилок у процесі сімейного виховання, зумовлюють вибір його неправильного стилю та

стратегії, що в врешті-решт, може гальмувати розвиток дитини або, навіть, нашкодити їй.

Аналіз літературних джерел з проблеми сімейного виховання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку показав, що найбільш поширеними моделями поведінки батьків у вихованні цієї категорії дітей є потураюча гіперопіка, яка часто поєднується з фобією втрати дитини, прихована чи відкрита безпорадність, яка пов'язана з психофізичними порушеннями дитини [4; 10].

В сім'ях, де переважаючою є модель потураючої гіперопіки, дитину сприймають як хвору, «обділену долею», немічну і таке інше. За таких обставин усе життя родини обертається навколо дитини та задоволення її потреб. Це призводить до того, що у дітей з ІІІ, які й так характеризуються зниженням пізнавальної активності та мотивації, формується співзалежна поведінка, дитина зростає бездіяльною, безпомічною, основні новоутворення психіки та соціально-побутові навички відповідно віку у неї не формуються. Гіперопікаюче виховання є шкідливим для будь-якої дитини, проте у випадку дітей з ІІІ воно призводить до повної відсутності стимулів та рушійних сил розвитку. В кращому випадку складається ситуація «пристосування до порушення», в гіршому – ще більш виразне відставання в психічному розвитку. [4; 10].

В окремих випадках потураюча гіперопіка може бути пов'язана з фобією втрати дитини. За таких обставин негативний вплив на розвиток дитини поєднується з психологічним дисбалансом матері або обидвох батьків, що призводить до виникнення у них численних тривожних розладів та інших психічних і психосоціальних дисфункцій [4; 6; 10].

Також окремі дослідники виділяють так звану модель «охоронного виховання», яка є близькою до гіперопіки. Сутність її полягає у переоцінці глибини та виразності порушення у розвитку дитини, що відображається на особливостях її виховання, а саме, у гіпертрофованій турботі й опіці. Обираючи таку модель виховання, батьки й інші члени родини

роблять за дитину все, що завгодно, фактично роблячи її безпорадною, невмілою, бездіяльною. Модель «охоронного виховання» створює виразні передумови для штучної соціальної ізоляції дитини та формування у неї споживацької позиції [58].

У сім'ях, де має місце неадекватне переоцінювання здібностей і можливостей дітей, зазвичай спостерігаються надмірні очікування та надто високі вимоги до них, які не враховують особливості розвитку. Такі ситуації сприяють наростанню у дітей втоми, виснаження нервової системи, що поступово призводить до зниження працездатності, порушень поведінки, появи деструктивних станів та негативних особистісних якостей (станів афекту, агресивності або, навпаки, тривожності, сором'язливості, замкнутості та ін. [4; 9; 10; 58].

В сім'ях, де батьки ігнорують потреби дитини, не приділяють їй належної уваги, вона відчуває самотність та відчуженість, що призводить до посилення існуючих та виникнення нових проявів порушення. Емоційне відкидання дитини з боку батьків найчастіше спостерігається тоді, коли дитина не виправдовує очікувань батьків, не задовольняє їх соціальних амбіцій, викликає почуття сорому або навіть ганьби перед родичами та суспільством загалом. Така батьківська поведінка призводить до виникнення у дитини тривожності, педагогічній занедбаності, відставання в психічному розвитку, появи ознак девіантної поведінки та ін. Недостатня чуйність батьків виражається в несвоєчасному і недостатньому відгуку на потреби дітей, нехтуванні їхніми почуттями. Прихильність матері є необхідною умовою психічного розвитку. Користуючись підтримкою матері, дитина набуває впевненість в собі, стає активною в пізнанні оточуючого світу [4; 7; 10; 11].

На процес та результат сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями суттєво впливає стан та особливості міжособистісних взаємин між членами родини (особливо між батьками). Цю думку поділяють багато дослідників, що підтверджено їхніми публікаціями.

Так, Л. Маценко, досліджуючи педагогіку сімейного виховання зазначає, що сім'ї, в яких виховуються діти з інтелектуальними порушеннями, у більшості випадків належать до так званих «проблемних сімей» або «сімей групи ризику», для яких є притаманними часті складні життєві ситуації, здатні призвести до порушень внутрішньосімейних відносин, до сімейної кризи або навіть до розпаду сім'ї [26; 58].

Л. Прядко акцентує, що психологічний морально-емоційний клімат сім'ї та потенціал у вихованні дитини з інтелектуальними порушеннями залежать насамперед від характеру та стану подружніх відносин між батьками [38].

Цю думку підтримує й Д. Шульженко, яка зазначає, що сприятливий психологічний клімат та доброзичлива атмосфера, що визначається, насамперед, позитивними взаєминами між подружжям, батьками та дітьми, дозволяють дитині з інтелектуальними порушеннями почуватися більш значущою, не відчувати свою неповноцінність або відмінність від інших людей, що водночас стимулює її розвиток і створює умови для більш повного розкриття свого потенціалу. І навпаки, погіршення психологічного благополуччя в сім'ї провокує загострення емоційних та поведінкових порушень у дітей з ІП, викликає в них дискомфорт, тривожність, напруження, занепокоєння та негативізм, адже всі негативні емоції, які відчують батьки, автоматично порушують емоційну стабільність дитини [58].

В. Осінцева, Д. Шульженко характеризують ознаки сімей, які виховують дітей з інтелектуальними порушеннями:

1) хронічна втома, нервово-психічне та фізичне навантаження батьків через необхідність догляду, лікування, розвитку своєї дитини; постійні переживання та тривожність щодо її майбутнього;

2) прояви роздратування, невдоволеності особистісними проявами та поведінкою дитини з інтелектуальними порушеннями через невідповідність останніх очікуванням батьків;

3) наявність випадків погіршення або спотворення взаємин між подружжям через емоційне та/або раціональне неприйняття ними своєї дитини з інтелектуальними порушеннями;

4) поступова соціальна ізоляція сім'ї, негативний вплив на її соціальний статус;

5) наявність з боку батьків спроб приховати порушення дитини від оточуючих;

6) формування в сім'ї «особливого психологічного клімату» через негативний вплив суспільних стереотипів щодо дітей з інтелектуальними порушеннями, неадекватну оцінку діяльності батьків, поведінки дитини тощо;

7) можливість виникнення конфліктів між подружжям через різні стилі та методи виховання своєї дитини з інтелектуальними порушеннями [58].

О. Вержиховська, С. Миронова та ін. наголошують, що процес сімейного виховання дітей з ІІ передбачає реалізацію тих самих напрямів, що й виховання дитини з нормотиповим розвитком, а саме фізичне, розумове, трудове, естетичне, статеве, моральне та екологічне виховання. Вагомою особливістю є те, що всі ці складники системи виховання мають поєднуватися з корекційно-розвитковим впливом, який передбачає створення корекційно-розвивального середовища вдома та активну співпрацю з фахівцями, які проводять корекційно-розвиткову роботу (корекційний педагог, логопед, вихователь ЗДО та ін.) [9; 10; 27].

Отже, проблемі сімейного виховання дітей з ІІ в сучасній загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі присвячено багато наукових праць, що підкреслює її актуальність. Аналіз літературних джерел засвідчив, що сім'я є основою для соціалізації та формування особистості дитини з інтелектуальними порушеннями. Правильно організований процес сімейного виховання має забезпечити всебічний розвиток особистості дитини шляхом системного впливу на усі сфери її розвитку (фізичний, пізнавальний, соціальний). Встановлено, що багато батьків, які виховують дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, через низку чинників,

припускаються значних помилок в процесі виховання своїх дітей. Однією з найвагоміших причин є недостатність у батьків знань про особливості психофізичного розвитку дітей та брак практичних умінь для створення корекційно-розвивального середовища для дитини вдома.

1.2. Урахування психофізичних особливостей дошкільників з інтелектуальними порушеннями у процесі сімейного виховання

Для правильного визначення стратегії, стилю, методів та прийомів сімейного виховання дітей з ІІІ батьки мають бути обізнані з психолого-педагогічними особливостями своїх дітей та розуміти вплив інтелектуального порушення на їхній розвиток.

Розглянемо детальніше особливості психофізичного розвитку дошкільників з ІІІ.

Згідно теорії Л. Виготського, психофізичний розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями відбувається за тими ж закономірностями, що й розвиток дітей з нормотиповим розвитком, проте характеризується специфічними ознаками, які виявляються в клінічних та психолого-педагогічних особливостях дітей зазначеної категорії [19; 20; 27; 57].

Загальними показниками інтелектуального порушення є:

- дифузне органічне ураження кори головного мозку;
- системний недорозвиток пізнавальної діяльності, особливо вищих психічних функцій (мислення, мовлення);
- стійкість порушення або його регресивність [27; 57].

Для усіх дітей з ІІІ притаманні швидка виснажливність нервової системи, низький рівень розумової та фізичної працездатності, низька пізнавальна активність та слабкість орієнтувальної діяльності, що є наслідком порушення функціонування нервової системи [20; 27].

У працях дослідників (М. Буйняк, О. Вержиховська, С. Миронова, І. Поправка, А. Соколова, С. Трикоз, Ю. Шевченко, та ін.) зазначається, що всі

діти з ІІІ ще з раннього дитинства відрізняються від своїх однолітків. Насамперед це виявляється у затримці фізичного розвитку, яка є помітною вже з перших місяців життя (значно пізніше формується функція утримування голівки в вертикальному положення, сидіння, прямоходіння, виконання простих та складних рухових актів) [6].

У порівнянні з дітьми з нормотиповим розвитком загальна рухова активність є зниженою, загальна і дрібна моторика порушені, що негативно позначається на формуванні навичок самообслуговування, навичок предметно-практичної, конструктивної та образотворчої діяльності в ранньому та дошкільному віці [57].

Крім цього, відставання у розвитку рухових функцій та зниження рухової активності перешкоджають вчасному й повноцінному ознайомленню дошкільників з ІІІ з навколишнім світом, що додатково посилює порушення пізнавальної діяльності та психічних процесів, для яких є притаманними пасивність, байдужість, інертність [20; 45].

Загалом для розвитку дошкільників з характерним системний недорозвиток всіх психічних процесів, а саме відчуттів, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мовлення та уяви. Опишемо ці особливості детальніше.

Сприймання. Основу сприймання дошкільників з ІІІ становлять випадкові ознаки предметів чи явищ та зв'язки між ними. Для процесу сприймання є притаманними такі особливості:

- уповільненість (дитині з ІІІ потрібно набагато більше часу, ніж дитині з нормотиповим розвитком, для сприймання та розуміння навіть нескладного наочного матеріалу);
- звужений обсяг (сприймають одночасно значно меншу кількість ознак та деталей предметів, ніж однолітки з нормотиповим розвитком);
- фрагментарність та недиференційованість (наприклад, головні ознаки предметів можуть не сприйматися, а лише другорядні і несуттєві);
- пасивність (потреба в додатковому стимулюванні, заохоченні, зацікавленні для сприймання інформації);

- недостатній зв'язок з мисленням, що надалі впливає на розуміння інформації (наприклад, при розгляданні сюжетних малюнків з великою кількістю персонажів, вони сприймаються відокремлено один від одного, що унеможлиблює встановлення причинно-наслідкових та смислових зв'язків між ними) [19; 32; 39; 45].

Увага. Науковці (В. Кобильченко, М. Матвєєва, І. Омельченко, В. Синьов, О. Хохліна та ін.) акцентують, що для уваги дошкільників з ІІІ притаманні такі ознаки, як знижений обсяг, недорозвиток властивостей уваги (стійкості, концентрації, розподілу), переважання мимовільної та несформованість довільної уваги, залежність продуктивності уваги від мотивації та пізнавальної активності. З огляду на зазначене, увагу цієї категорії дітей привертають, в першу чергу, яскраві, великі, блискучі, реальні предмети чи їх зображення [19; 45].

Пам'ять. Пам'ять дошкільників з ІІІ характеризується такими показниками, як:

- звуження обсягу запам'ятовування;
- недорозвиток усіх процесів пам'яті (запам'ятовування, збереження, відтворення);
- переважання мимовільної пам'яті й несформованість довільного запам'ятовування;
- переважання механічного заучування матеріалу без усвідомлення його змісту;
- низька продуктивність всіх видів запам'ятовування;
- виразна залежність від уваги та сприймання (чим цікавішим є для дитини об'єкт запам'ятовування, тим краще і швидше вона його запам'ятає);
- недостатня усвідомленість матеріалу, що запам'ятовується (це в подальшому перешкоджає його самостійному використанню різних ситуаціях. [20; 32; 39; 45; 53].

Мислення. Для мислення дошкільників з ІІІ, крім загального його недорозвитку, притаманні специфічні риси, які впливають на всі його операції та властивості, а саме:

- порушення всіх розумових операцій: аналізу, синтезу, порівняння, класифікації; узагальнення та абстрагування в дошкільному віці у дітей з ІІІ несформовані;

- некритичність (нездатність адекватно, правильно оцінити свої дії та вчинки, самостійно знайти помилки у виконаному завданні та ін.);

- сповільненість, інертність (наприклад: потребують більше часу та додаткової стимуляції для виконання завдання);

- конкретність, ситуативність;

- неусвідомленість;

- нездатність до переносу знань в досвід та нові ситуації;

- нецілеспрямованість (наприклад: нездатність визначити головну мету завдання, що зумовлює порушення поетапності та процесу його виконання);

- значне відставання у розвитку наочно-дійового та наочно-образного мислення [19; 32; 45; 57].

Мовлення. Специфічні особливості мовлення дошкільників з ІІІ обумовлені загальним його недорозвитком та затримкою у формуванні, що розпочинається ще в немовлячому віці. Зокрема, гуління (белькотіння) і лепет з'являються значно пізніше (лепетне мовлення до кінця першого року життя формується лише у 50% дітей з легким ступенем ІІІ), перші слова з'являються в мовленні на другому, а подекуди й на третьому році життя, перші фрази - після трьох років. Словниковий запас є бідним, у ньому переважає побутова лексика. Мовлення дошкільників з ІІІ, особливо це стосується раннього дошкільного віку (3-4 роки) часто має формальний характер (діти повторюють почуті від дорослих слова й фрази без усвідомлення їхнього змісту та значення) [6].

У повсякденному спілкуванні дошкільників з ІІІ переважає діалогічне мовлення, в той час як монологічне є вкрай недорозвиненим. Є порушеними

всі сторони мовлення: зв'язне мовлення, граматичний бік мовлення, звуковимова, фонематичні процеси; у більшості дітей спостерігається порушення розуміння зверненого мовлення [6; 19; 32; 45].

З науково-практичної точки зору затримка у розвитку мовлення у дошкільників з ІІ обумовлена несформованістю його передумов, а саме недостатнім рівнем емоційного спілкування з дорослими у немовлячому віці, низькою пізнавальною активністю, неготовністю органів артикуляції, несформованістю фонематичного слуху, вказівного жесту та предметно-практичної діяльності [32].

На відміну від дітей з нормотиповим розвитком, які в дошкільному віці активно накопичують знання про оточуючий світ, пізнають зв'язки між його предметами і явищами (період «Чомучки»), діти з ІІ самостійно зробити цього не можуть, а тому потребують постійного супроводу дорослих (батьків, вихователів) в процесі пізнання нової інформації та формування вмінь і навичок [19].

Окрім стійкого системного порушення пізнавальної діяльності, для дошкільників з ІІ властиві й своєрідні особливості розвитку емоційно-вольової сфери та особистості:

- емоції й почуття є бідними, нестійкими (позитивні емоції без вагової причини можуть змінюватися на негативні), недиференційованими;
- низький рівень контролю за емоціями та діями, можливі афективні стани;
- поведінка нецілеспрямована, хаотична, «польова»;
- виразний вплив емоцій на поведінку дитини;
- переважає емоційне сприйняття оточуючої дійсності через недостатність пізнавального розвитку [19; 27; 45].

Одну з найвагоміших ролей у пізнанні навколишнього світу та оволодінні практичним досвідом дітьми з ІІ відіграє провідний вид діяльності. У дошкільному віці для зазначеної категорії дітей нею продовжує

залишатися предметна. Саме під час предметної діяльності, завдяки маніпулятивним і практичним діям з предметами, діти знайомляться з їхніми зовнішніми ознаками, функціональним призначенням та способами використання. Дошкільники з ІІ оволодівають предметно-практичними діями лише внаслідок цілеспрямованого корекційного навчання і виховання, яке відбувається як у закладі дошкільної освіти, так і в процесі сімейного виховання. Ігрова діяльність, яка є провідною у дошкільному віці для дітей з нормотиповим розвитком, а також й інші види діяльності, такі як образотворча, конструктивна, трудова, у дошкільників з ІІ самостійно не виникає і також потребують спеціального корекційно-педагогічного впливу [6; 45].

Отже, для дошкільників з ІІ є притаманними специфічні психофізичні особливості, обумовлені етіологією та структурою порушення. Ці особливості негативно позначаються на формуванні уявлень про навколишнє середовище, засвоєнні дітьми знань, умінь і навичок. З огляду на це, описані в п. 1.2 нашої кваліфікаційної роботи особливості мають бути враховані у сімейному вихованні. Основними завданнями сімейного виховання дошкільників з ІІ є:

- пізнавальний розвиток дітей, насамперед формування у них реалістичних, повних уявлень про навколишній світ;
- розвиток та стимуляція мовлення;
- формування навичок предметно-практичної діяльності, навичок самообслуговування;
- фізичний розвиток (загальної та дрібної моторики);
- формування навичок соціальної взаємодії з найближчим оточенням та однолітками).

Для максимально ефективного розвитку дошкільників з ІІ в сім'ї, на думку С. Миронової, мають бути створені відповідні умови, які будуть враховувати їхні психофізичні та індивідуально-типологічні особливості. До таких умов, на думку вченої, належать:

1. Своєчасне виявлення у дитини розумових та інших порушень.
2. Обізнаність батьків з причинами порушення та особливостями розвитку дитини на різних етапах онтогенезу.
3. Систематичне спостереження за розвитком дитини.
4. Наявність у батьків необхідного мінімуму дефектологічних знань і вмінь.
5. Організація спеціального виховання і корекційної роботи з моменту виявлення порушення.
6. Сприяння батьків роботі спеціального закладу дошкільної освіти, де перебуває їхня дитина [27, с. 211].

Ефективна реалізація сформульованих завдань та умов залежить від готовності батьків до виховання дітей з інтелектуальними порушеннями, про що описано у п. 1.3. нашої кваліфікаційної роботи.

1.3. Проблема готовності батьків до сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями

Різні аспекти проблеми підготовки батьків до виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку висвітлені у наукових працях низки сучасних українських вчених: М. Буйняк, Л. Дрозд, А. Колупаєва, С. Миронова, С. Михальська, І. Рудзевич, А. Шевцов, Д. Шульженко та ін. [4; 5; 8; 28; 29; 39; 46; 51; 58; 60; 61], що доводить її значущість та актуальність. Численні психолого-педагогічні дослідження доводять, що готовність батьків до виховання дитини з порушення у розвитку передбачає не лише їхнє бажання виховувати дитину, а й цілий комплекс знань, навичок, емоційної стійкості та підтримки. Тому формування такої готовності потребує системної роботи та консолідації зусиль самих батьків, фахівців, держави та суспільства [4; 5; 8; 60; 61].

У дослідженнях науковців (М. Буйняк, С. Миронова, А. Шевцов та ін.) сформульовано перешкоди, які ускладнюють процес виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку, а саме:

- 1) Психологічне неприйняття батьками наявності в дитини порушення у розвитку.
- 2) Недостатнє усвідомлення батьками необхідності створення в сім'є корекційно-розвивального середовища для дітей вдома та урахування в процесі сімейного виховання особливостей розвитку дітей.
- 3) Відсутність у батьків мотивації до співпраці з фахівцями, які можуть надати допомогу у вихованні дитини з порушеннями психофізичного розвитку.
- 4) Недостатній рівень обізнаності батьків про психолого-педагогічні особливості їхньої дитини, що зумовлює вибір неправильного стилю сімейного виховання.
- 5) Недостатнє усвідомлення батьками своєї відповідальності за виховання і розвиток дитини з порушеннями психофізичного розвитку.
- 6) Низький рівень культурний та освітній рівень батьків [4; 5; 28; 39; 46].

Узагальнення спеціальної психолого-педагогічної літератури дозволяють виділити такі причини неготовності батьків до виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями:

1. Психологічна неготовність батьків, яка обумовлена особливостями психоемоційних станів батьків та сприйняття ними наявності у дитини порушення в розвитку. Йдеться насамперед про переживання ними шоку, заперечення, провини або сорому після повідомлення про наявність порушення в дитини. Такі психоемоційні стани можуть призвести до різних наслідків, зокрема депресії в батьків, відсторонення їх від дитини, замкнутості з фіксацією на власних переживаннях, надмірної опіки та ін.

Крім зазначеного, переживання батьками негативних емоцій тривалий час спричиняє емоційне виснаження та вигорання, особливо у тих випадках, коли вони опиняються сам на сам з проблемою, без підтримки близьких людей чи фахівців [11; 39].

Часто причиною психологічної неготовності батьків до виховання дитини з порушеннями у розвитку стає постійний страх перед майбутнім, який заважає сфокусуватися на сьогоднішні та робити реальні конструктивні кроки у вихованні дитини. Якщо наявність страхів поєднується із низьким рівнем стресостійкості батьків, то це ще більше зменшує їхню здатність адаптуватися до складних обставин.

2. Низький рівень обізнаності батьків та про особливості психофізичного розвитку дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Не зважаючи на велику кількість інформації про порушення інтелектуального розвитку, вона далеко не завжди відповідає особливостям конкретної дитини. Відзначимо, що на ступінь обізнаності батьків впливає й те, чи звертаються вони за консультаціями до фахівців. Тому, через недостатність достовірної та компетентної інформації, більшість батьків мало знають про особливості розвитку дошкільників з ІІ, можливості та перспективи їх розвитку, методи корекції психофізичних порушень саме їхньої дитини з урахуванням її індивідуальних особливостей [4; 6; 27; 28; 40].

Все це може провокувати виникнення тривожних станів, страхів про майбутнє, невпевненості у власних силах та виховному потенціалі сім'ї; також це призводить до вибору неправильної моделі виховання.

3. Соціальна ізоляція сімей, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку та суспільна негативна упередженість.

Не зважаючи на розвиток інклюзивної освіти та запровадження численних заходів щодо створення інклюзивного суспільного середовища, в нашій країні негативні соціальні стереотипи щодо дітей з порушеннями психофізичного розвитку та їхніх сімей продовжують відігравати помітну роль (наприклад: «Діти з порушеннями розвитку народжуються в неблагополучних сім'ях», «Діти з порушеннями розвитку можуть нашкодити іншим дітям, вони агресивні і тому їх треба ізолювати від суспільства» та ін.).

Через це сім'ї, які виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку часто змушені обмежити свої соціальні контакти.

Також соціальній ізоляції сприяють негативні особисті переживання батьків, які відчують сором, провину чи інші стани, які впливають на взаємодію з іншими [11; 40; 58].

4. Низький рівень мотивації батьків до співпраці з фахівцями (корекційними педагогами, психологами, медиками тощо).

Серед батьків дітей з ООП є такі, які не довіряють педагогам, не бачать сенсу в корекційно-розвитковій роботі, вважаючи, що вона не дасть бажаного результату або не усвідомлюють її значущості. Ці мотиви ускладнюють співпрацю батьків з фахівцями, що негативно позначається і на якості сімейного виховання [4; 28].

5. Недостатня підтримка батьків дітей з порушеннями психофізичного розвитку з боку держави.

Вказана проблема є багатоаспектною і передбачає як недостатню матеріальну підтримку, так і обмежений доступ батьків, які виховують дітей з ППФР до психологічної допомоги, консультацій, реабілітаційних послуг для їхніх дітей.

Як зазначалося вище, на готовність батьків до виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку, в тому числі й з інтелектуальними порушеннями, впливає переживання ними психотравмуючої ситуації, пов'язаної з народженням чи повідомленням про порушення дитини. З огляду на це, вагомим напрямом підготовки батьків до сімейного виховання дітей з ПП є психологічна допомога. На думку М. Буйняк, першочергово потрібно з'ясувати психоемоційний стан батьків і їхнє ставлення до дитини та її порушення. Вчена акцентує, що більшість проблем у дитячо-батьківських стосунках, внутрішні позиції батьків, які виховують дітей з ППФР, пов'язані з тим, що вони на емоційному рівні не приймають наявності в дитини порушень у розвитку та відмінності її від інших дітей (з нормотиповим розвитком). Внаслідок цього спостерігається проєкція такого неприйняття на поведінку

батьків у вигляді агресивної поведінки, ізолюваності сім'ї, «споживацької» позиції та ін. [2].

Як зазначає В. Ткачова, проблеми, які потребують психологічного впливу, виникають у сім'ях, де крім дитини з ІІ є дитина з нормотиповим розвитком. В таких родинях батьки можуть висувати до дітей з нормотиповим розвитком завищені вимоги, вимагаючи від них догляду за іншою дитиною і перетворюючи її на «няньку». При цьому власні потреби такі батьки вважають пріоритетними. Такі ситуації формують ризик психологічної дезадаптації дітей з нормотиповим розвитком [31; 39].

На вагомості психологічного супроводу батьків дітей з ІІІФР наголошують й М. Буйняк, І. Галецька, яка досліджували їхні психоемоційні стани та виявили такі індивідуально-психологічні особливості: внутрішній дискомфорт (емоційна напруженість), висока особистісна та ситуативна тривожність, прагнення до усамітнення, схильність до афективних та депресивних станів. Вчені зазначають, що вказані стани впливають на активність та послідовність дій батьків у наданні допомоги своїй дитині; їхню батьківську позицію, вибір моделі сімейного виховання та прагнення і здатність реалізовувати себе в сім'ї та суспільстві [7; 11].

Провідну роль у формуванні готовності батьків до сімейного виховання дошкільників з ІІІ відіграють фахівці закладів дошкільної освіти або інших установ (інклюзивно-ресурсних центрів, Центрів раннього розвитку та ін.), які відвідує дитина. Як зазначає С. Миронова, основною метою співпраці закладу освіти з батьками є надання їм кваліфікованої допомоги у вихованні та розвитку дитини з ІІІФР. Для цього мають бути реалізовані такі завдання:

- допомога у формуванні адекватних позитивних взаємин між батьками, іншими членами сім'ї та дитиною з ІІІФР;
- допомога сім'ї у створенні комфортного для розвитку дитини психологічного мікроклімату та корекційно-розвивального середовища;

- розширення обізнаності батьків про потенційні можливості дитини, перспективи її розвитку та соціалізації;
- навчання батьків прийомам організації різних видів діяльності дитини;
- покращення психічного стану батьків [28].

Отже, готовність батьків є визначальною умовою успішності сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями. Формування цієї готовності передбачає психологічний та методичний супровід сім'ї, а саме:

1. Психологічна допомога з подолання негативних психоемоційних станів.
2. Психологічна підтримка у формуванні або корекції дитячо-батьківських стосунків.
3. Надання батькам кваліфікованої інформації з питань виховання і розвитку дошкільників з ІІІ в сім'ї.
4. Навчання батьків прийомам корекційно-розвиткового впливу вдома.
5. Формування мотивації до співпраці з фахівцями закладу освіти (чи іншої установи, яку відвідує дитина).

Вказані напрямки роботи потребують допомоги та підтримки фахівців різного профілю і мають реалізовуватися комплексно.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

2.1. Опис та обґрунтування методів експериментального дослідження

Визначальними умовами ефективності сімейного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку є психолого-педагогічна компетентність батьків з питань розвитку і виховання дітей та їхня готовність до виховання «особливої» дитини.

З метою з'ясування особливостей сімейного виховання дошкільників з ІІІ ми організували та провели експериментальне дослідження.

Вибір методів експериментального дослідження був обумовлений типовими помилками та труднощами, яких припускаються батьки у вихованні дитини з ІІІ, а саме:

- неправильна модель виховання дитини;
- неадекватність оцінки батьками можливостей дитини;
- неврахування у процесі сімейного виховання психофізичних особливостей дошкільників з ІІІ;
- вплив на процес сімейного виховання психоемоційних станів та переживань батьків.

Нами було розроблено програму психолого-педагогічного вивчення особливостей сімейного виховання дошкільників з ІІІ, якою було передбачено проведення таких експериментальних методик:

1. Розробленої нами анкети, спрямованої на вивчення досвіду батьків щодо сімейного виховання дошкільників з ІІІ (його особливостей та труднощів).

2. Модифікованого нами варіанту анкети «Особливості дитячо-батьківських стосунків», яка мала на меті з'ясувати, чи достатньо часу та уваги

приділяють батьки вихованню своїх дітей, чи враховують їхні інтереси і можливості в процесі сімейного виховання;

3. Тестової методики «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдемільера [11].

4. Бесіди з батьками (для уточнення окремих результатів дослідження).

Нижче подано опис використаних нами емпіричних методів дослідження.

Анкета для вивчення досвіду батьків щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями

Анкета передбачала надання батьками відповідей на 22 питання, 7 із них спрямовані на вивчення загальної інформації про сім'ю, 15 – на з'ясування особливостей та труднощів батьків в процесі сімейного виховання дошкільників з ІІ, а саме:

- оцінювання батьками стосунків між членами сім'ї та їхнього впливу на дитину;
- ставлення батьків та інших членів родини до порушення у розвитку дитини;
- вплив порушення у розвитку дитини на стиль її виховання;
- ступінь обізнаності батьків та інших членів родини про особливості виховання і розвитку, дошкільників з ІІ;
- урахування батьками психофізичних особливостей дошкільників з ІІ в процесі сімейного виховання, створення в сім'ї корекційно-розвивального середовища для дитини;
- проблеми та труднощі батьків в процесі сімейного виховання дошкільників з ІІ;
- мотивація батьків до розширення обізнаності про особливості розвитку та виховання своєї дитини;
- стан взаємодії батьків з фахівцями закладу освіти;

- дотримання батьками рекомендацій фахівців щодо виховання і розвитку дитини;

- оцінка батьками своєї готовності до виховання дитини з ІІІ.

Повний текст анкети представлено у додатку А.

Процедура анкетування: батькам роздаються бланки із запитаннями анкети та дається інструкція «Шановні батьки! Вашій увазі пропонується анкета, спрямована на вивчення особливостей виховання Вашої дитини у сім'ї. Просимо Вас дати відверті відповіді на запропоновані питання. Анкета є анонімною».

Опрацювання результатів анкети здійснюється шляхом кількісного та якісного аналізу відповідей за такими критеріями:

- 1) Психологічний клімат сім'ї.
- 2) Освітній та культурний рівень батьків.
- 3) Характер сімейних стосунків та його вплив на дитину.
- 4) Особливості та труднощі сімейного виховання дошкільників з ІІІ.
- 5) Знання батьків про особливості розвитку та можливості своєї дитини та бажання їх поповнювати.
- 6) Готовність батьків до виховання дитини з ІІІ.
- 7) Готовність батьків до співпраці з фахівцями та використання їх рекомендацій.

Анкета «Особливості дитячо-батьківських стосунків»

(модифікований варіант)

Анкета містила 10 питань, зміст яких стосувався характеру взаємостосунків батьків з дітьми з ІІІ. Після відзначення батьками найбільш прийнятних для них варіантів відповідей, здійснювався кількісний підрахунок балів, результат співставлявся з критеріями:

- 0-20 балів – діти отримують недостатньо уваги з боку батьків; стосунки нестійкі, ситуативні.
- 21-35 – проблеми дітей привертають увагу батьків, проте вони повністю їх не вирішують через відсутність мотивації, можливостей або знань.

- 36-50 – в сім'ї сформовані гарні стосунки між батьками та дітьми, вони добре розуміють один одного, спільно розв'язують проблемні ситуації. Проте батькам не слід забувати про виховання самостійності у дитини та надавати їй більше можливостей для самореалізації.

Текст анкети подано в додатку Б.

Тест «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдеміллера

У нашому експериментальному дослідженні цей тест було використано для:

- вивчення впливу батьків на виховання дитини з ІІ;
- визначення помилок батьків в сімейному вихованні дошкільників з ІІ;
- визначення наявності та характеру негативного впливу членів сім'ї один на одного.

Тестова методика містить 130 тверджень, які пов'язані з різними аспектами сімейного виховання дітей. У ньому передбачено 20 шкал. Перші 11 шкал відображають основні стилі сімейного виховання; 12, 13, 17 і 18-та шкали дозволяють отримати уявлення про структурно-рольові аспекти життєдіяльності сім'ї; 14-та і 15-та шкали демонструють особливості функціонування системи взаємних впливів у родині; 16-та, 19-та і 20-та шкали – роботу механізмів сімейної інтеграції.

Перед тестуванням батьки отримували таку інструкцію: «Шановні батьки! Вам пропонується опитувальник, який містить твердження про виховання дітей. Твердження пронумеровані. Ці ж номери є в бланку для відповідей. Прочитайте по черзі твердження опитувальника. Якщо Ви в загальному згодні з ними, то в бланку обведіть кружком номер відповіді; якщо не згодні – закресліть той самий номер. Якщо дуже важко обрати варіант відповіді, то поставте на номері знак питання. Намагайтеся, щоб таких відповідей було не більше п'яти. В опитувальнику немає «неправильних» або «правильних» тверджень. Відповідайте так, як Ви вважаєте за потрібне».

Обробка та інтерпретація результатів. За кожен позитивну відповідь нараховується 1 бал. Справа в бланку реєстрації відповідей зазначено скорочену назву шкали і діагностичне значення. Якщо кількість балів за певною шкалою досягає або перевищує діагностичне значення, то для досліджуваного притаманний тип відхилення у вихованні, що відповідає шкалі. Якщо назви шкал підкреслені, то до результату необхідно додати число балів за додатковою шкалою, яка знаходиться в нижній частині бланку і позначена тими ж літерами.

Коротка характеристика шкал в тому ж порядку, в якому вони розміщені в тестовій методиці

1. Гіперпротекція (Г +). При гіперпротекції батьки приділяють дитині вкрай часу та уваги: виховання є центральною справою в житті батьків.

2. Гіпопротекція (Г -) - дитина опиняється поза увагою батьків, до неї «не доходять руки», батькові чи матері «не до дитини». Їй приділяють увагу лише час від часу, коли трапляється щось серйозне.

3. Потурання (У +). Батьки прагнуть до максимального й некритичного задоволення будь-яких потреб дитини. Вони занадто «пестять» її. Будь-яке бажання дитини – для них закон.

4 . Ігнорування потреб дитини (У-). Характеризується недостатнім прагненням батьків до задоволення потреб дитини. Частіше страждають при цьому духовні потреби, особливо потреби в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, в їх любові і захисті.

5. Надмірність вимог (обов'язків) (Т +). Високі бали за шкалою свідчать про тип неправильного виховання «підвищена моральна відповідальність». Вимоги до дитини в цьому випадку дуже великі, непомірні, не відповідають її можливостям.

6. Недостатність обов'язків дитини (Т-). У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у родині.

7. Надмірність вимог-заборон (домінування) (3+). У цьому випадку дитині нічого не можна. Їй пред'являється величезна кількість обмежень її свободи і самостійності.

8. Недостатність вимог-заборон до дитини (3-). Батьки так чи інакше транслиують дитині, що йому «все можна». Навіть якщо існують якісь заборони, дитина їх легко порушує, знаючи, що з неї ніхто не запитає і не буде ніякого покарання.

9. Надмірність санкцій (жорстокий стиль виховання) (С +). Для цих батьків характерна схильність до суворих покарань, надмірна реакція навіть на незначні порушення.

10. Мінімальність санкцій (С-). Батьки схильні обходитися без покарань або застосовувати їх вкрай рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань.

11. Нестійкість стилю виховання (Н). Оцінки за цією шкалою дозволяють говорити про постійні різкі зміни стилю та прийомів виховання: від дуже суворого стилю до ліберального і, навпаки, від значної уваги до дитини до емоційного відкидання.

12. Розширення сфери батьківських почуттів (РРЧ). Найчастіше спостерігається при потураючій або домінуючій гіперпротекції, особливо тоді, коли через певні причини подружні стосунки між батьками порушуються або руйнуються: немає одного з подружжя (смерть, розлучення) або взаємини з партнером по шлюбу не задовольняють батька, що грає основну роль у вихованні (емоційна холодність, невідповідність характерів).

13. Перевага у дитини дитячих, інфантильних якостей, які не відповідають її віку (ГДК). Цей вид порушення виховання обумовлений потураючою гіперпротекцією. У батьків спостерігається прагнення ігнорувати дорослішання дітей, стимулювати у них дитячі якості (дитячу імпульсивність, безпосередність, грайливість). Для таких батьків дитина все ще «маленька».

14. Виховна невпевненість батьків (ВН). Спостерігається найчастіше при таких порушеннях виховання, як потураюча гіперпротекція або знижений

рівень вимог. В цьому випадку відбувається перерозподіл влади в сім'ї між дитиною і батьками. Вони «йдуть на поводу» у дитини, поступаються навіть в питаннях, в яких, на їхню думку, поступатися не можна. Це відбувається тому, що дитина зуміла знайти до батьків підхід, намацавши їхні «слабкі місця» і домагається для себе ситуації «мінімум вимог - максимум прав».

15. Фобія втрати дитини (ФУ). Найчастіше є основою пануючої чи домінуючої гіперпротекції. Ставлення батьків до дитини формується під впливом накопиченого страху втрати дитини.

16. Нерозвиненість батьківських почуттів (НРЧ) перешкоджає інтеграції сім'ї та лежить в основі таких типів порушення виховання, як гіпопротекція, емоційне відкидання, «підвищена моральна відповідальність», жорстоке поводження.

17. Проекція на дитину власних небажаних якостей (ПНК). У більшості випадків становить основу емоційного відкидання, жорстокого поводження. Причиною такого виховання дитини є те, що в дитині батько бачить ті риси, наявність яких він відчуває, але не визнає в самому собі. Це можуть бути агресивність, схильність до ліні, тяга до алкоголю, нестриманість та ін.

18. Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (ВК). Як правило, є першопричиною типу виховання, що поєднує в собі потураючу гіперпротекцію одного батька з відкиданням або домінуючою гіперпротекцією іншого.

19. Перевага чоловічих якостей (ПМК).

20. Перевага жіночих якостей (ПЖК).

Окрім описаних емпіричних методів ми також використовували метод бесіди з метою уточнення та конкретизації відповідей на питання анкет.

2.2. Аналіз результатів констатувального експерименту

Для проведення констатувального експерименту нами було розроблено програму психолого-педагогічного вивчення особливостей сімейного виховання дошкільників з ПП, до якої увійшли:

- розроблена нами анкета, спрямована на досвід батьків щодо сімейного виховання дошкільників з ІІ (особливостей та труднощів);
- модифікований варіант анкети «Особливості дитячч-батьківських стосунків»;
- тестова методика «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдемільера.

Дослідження проводилося на базі закладу дошкільної освіти компенсуючого типу (спеціального) «Центр Пагінець» Рівненської міської ради та закладу дошкільної освіти (ясла-садок) компенсуючого типу (спеціального) № 35 Рівненської міської ради. У дослідженні взяло участь 50 батьків, які виховують дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

Опишемо результати нашого експериментального дослідження.

Результати анкети, спрямованої на вивчення досвіду батьків щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями

Показниками для опрацювання результатів анкетування були такі:

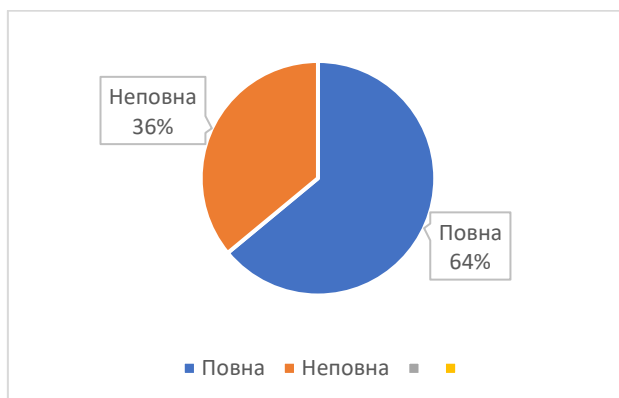
- загальна інформація про склад сім'ї, її освітній та матеріальний рівень;
- оцінювання батьками стосунків між членами сім'ї та їхнього впливу на дитину;
- ставлення батьків та інших членів родини до порушення у розвитку дитини;
- вплив порушення у розвитку дитини на стиль її виховання;
- ступінь обізнаності батьків та інших членів родини про особливості виховання і розвитку, дошкільників з ІІ;
- урахування батьками психофізичних особливостей дошкільників з ІІ в процесі сімейного виховання, створення в сім'ї корекційно-розвивального середовища для дитини;
- проблеми та труднощі батьків в процесі сімейного виховання дошкільників з ІІ;

- мотивація батьків до розширення обізнаності про особливості розвитку та виховання своєї дитини;
- стан взаємодії батьків з фахівцями закладу освіти;
- дотримання батьками рекомендацій фахівців щодо виховання і розвитку дитини;
- оцінка батьками своєї психологічної готовності до виховання дитини з ІІІ.

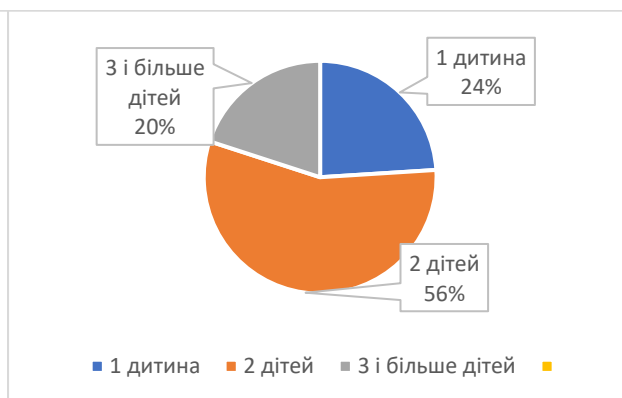
За результатами анкетування, кількісного та якісного опрацювання його результатів було отримано таку інформацію:

1) Склад сім'ї: 64 % дошкільників з ІІІ виховуються у повних сім'ях; 36% - у неповних; у неповних сім'ях дітей виховує мати.

2) 24% опитаних сімей виховують одну дитину, 56% - двох дітей; 20% - трьох та більше дітей. Зведені результати за 1 та 2 критерієм представлені на рис. 2.1, 2.2.

Рис. 2.1 Склад сімей, які виховують дошкільників з ІІІ

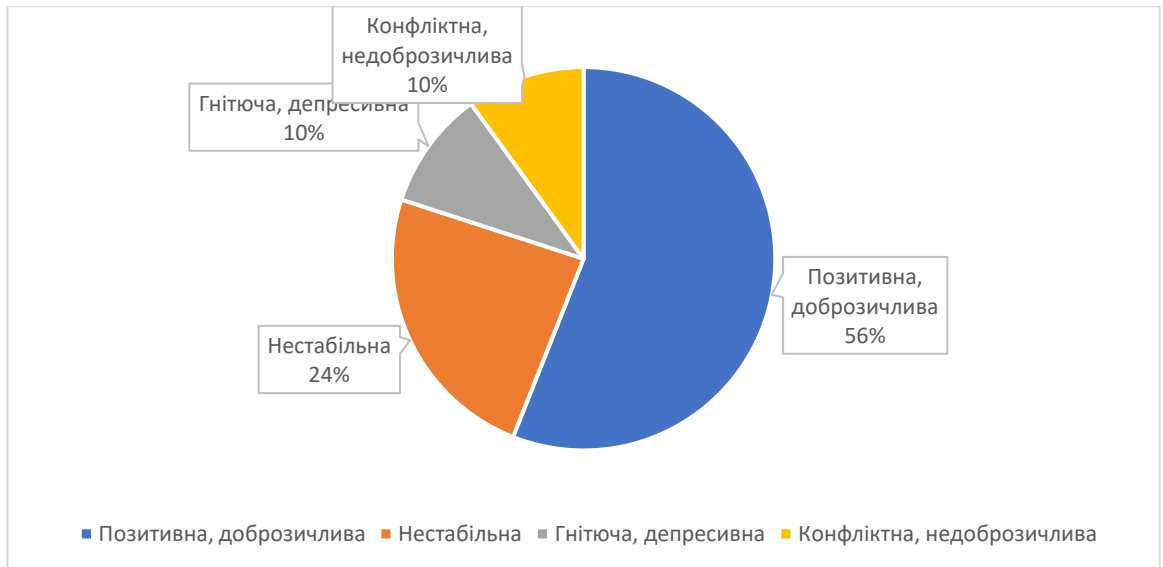

Рис. 2.2 Кількість дітей у сім'ях, які дошкільників з ІІІ

3) 74% опитаних батьків оцінюють матеріальну ситуацію в сім'ї як скрутну, 26% - як задовільну; жодний респондент не оцінив її як достатню чи добру.

4) Освіта дорослих членів сім'ї: 36% – повна вища освіта, 24% - фахова передвища, 30% - професійно-технічна освіта, 10% - загальна середня освіта.

5) Оцінка батьками стосунків між членами сім'ї була такою: 56% - доброзичливі, позитивні, дружні; 24% - нестійка психологічна атмосфера в сім'ї, буває по-різному; 10% - психологічна атмосфера в сім'ї переважно гнітюча, депресивна; 10% - недоброзичливі, конфліктні взаємини між членами сім'ї. Зведені дані за критерієм відображено на рис. 2.3.

Рис. 2.3 Психологічна атмосфера в сім'ях, які виховують дошкільників з ІІІ

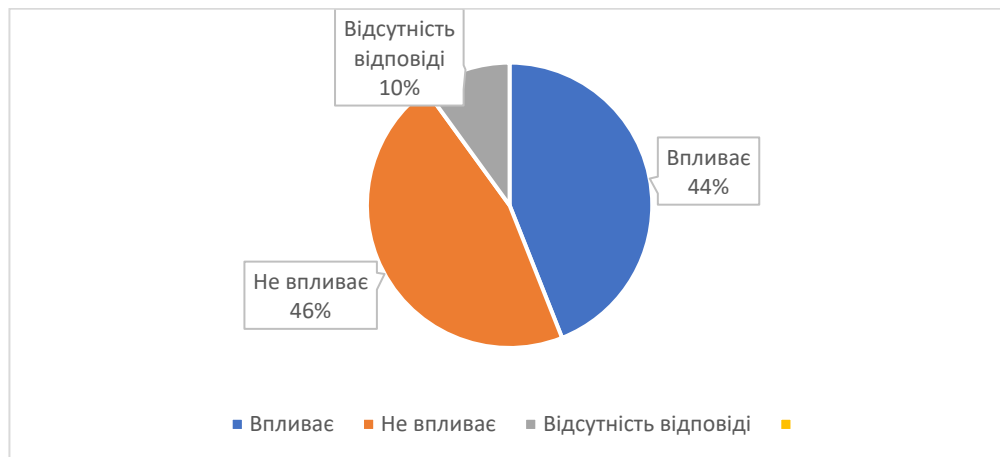
6) Лише 40% респондентів відзначають, що стосунки у сім'ї впливають на самопочуття та поведінку дитини, решта (60%) не помічають такого впливу: це може вказувати на недостатність уваги до дітей, ігнорування їхнього стану та навіть нехтування.

7) За показником ставлення батьки та інших членів родини до порушення у розвитку дитини отримано такі результати: 54% батьків приймають дитину та її порушення, намагаються адекватно оцінювати можливості дитини та допомогти їй розвиватися; 20% опитаних відповіли, що їй досі не можуть прийняти наявність у дитини інтелектуального порушення, хоча дізналися про це давно і усвідомлюють його наявність; 10% респондентів не дали відповідь на це питання, що може вказувати на невизначене або навіть негативне ставлення до дитини та її порушення; 16% батьків відповіли, загалом приймають дитину та її порушення, проте час від часу відчувають

власну провину за це або сором. При цьому 74% респондентів зазначили, що їх дуже емоційно пригнічує наявність у дитини інтелектуального порушення.

*Сума відповідей на питання не дорівнює 100%, оскільки батьки мали змогу давати по декілька відповідей.

8) На прохання оцінити вплив інтелектуального порушення у дитини на стиль її сімейного виховання батьки відреагували так: 44% опитаних відзначили, що наявність порушення впливає на вибір ними моделі, форм та методів сімейного виховання, які враховують особливості розвитку дитини; 46% відповіли, що не впливає і вони виховують свою дитину так само, як і дітей з нормотиповим розвитком (особливо ці відповіді притаманні сім'ям, де є двоє або більше дітей); 10% респондентів не вказали відповідь (див. рис. 2.4)

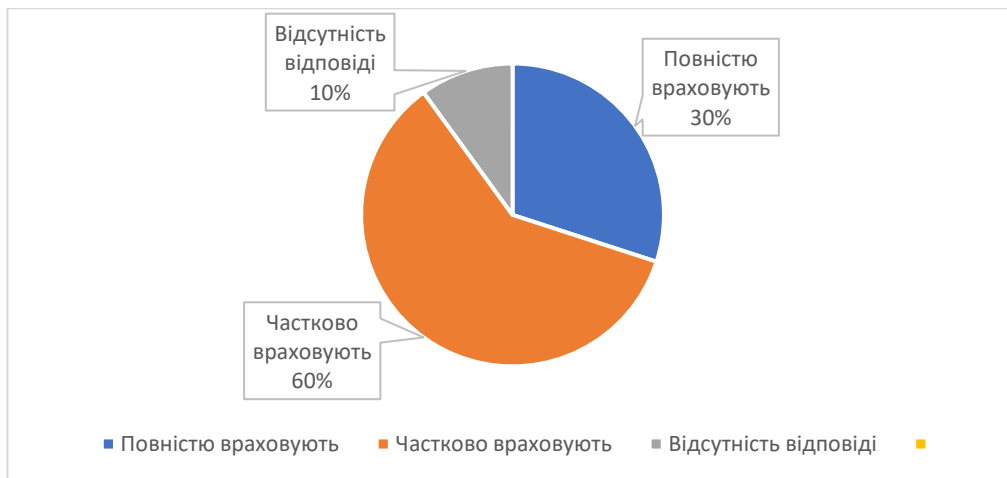

Рис. 2.4 Вплив інтелектуального порушення на стиль, методи та прийоми сімейного виховання

9) 64% опитаних батьків оцінили свій ступінь обізнаності та інформованість інших членів родини про особливості виховання і розвитку, дошкільників з ІІІ як недостатній; 36% відзначили достатній рівень; при цьому лише 40% виявили прагнення до розширення власної обізнаності з питань виховання і розвитку своїх дітей.

10) Що стосується урахування батьками психофізичних особливостей дошкільників з ІІІ в процесі сімейного виховання, створення в сім'ї корекційно-розвивального середовища для дитини, то 30% відповіли, що повністю враховують всі психофізичні особливості дітей в процесі виховання;

60% відзначили, що намагаються враховувати ці особливості та по можливості створити необхідне корекційно-розвивальне середовище для дитини; 10% проігнорували це питання див. рис. 2.5).

Рис. 2.5 *Урахування психофізичних особливостей дошкільників з ІІІ в процесі сімейного виховання*

11) Серед опитаних батьків лише 54% відзначили, що у їхній сім'ї вимоги до дитини узгоджені з боку всіх членів родини; 46% відповіли, що такі вимоги не є узгодженими та часом навіть протилежними.

12) Повністю дотримуються вдома охоронно-педагогічного режиму для дитини 26 % опитаних батьків; 44% зазначили, що намагаються дотримуватися охоронно-педагогічного режиму, проте це не завжди вдається; 30% респондентів не дали відповідь на це питання, що може свідчити про незрозуміння ними змісту охоронно-педагогічного режиму та його значущості для виховання і розвитку дошкільників з ІІІ.

13) На прохання конкретизувати, які саме методи та прийоми вони використовують в процесі сімейного виховання дошкільників в ІІІ батьки відповідали так (питання було відкритим): *«багато розповідаю про оточуючі предмети, пояснюю, для чого вони та як ними користуватися», «навчаю дитину кольорів, вчу рахувати, розрізняти форми предметів, їхній розмір», «під час прогулянок розповідаю про все навколо», «складаємо пазли, конструктори, хоча це важко дається дитині», «багато розмовляю з дитиною, щоб вона повторювала», «навчаю самотійно одягатися, їсти,*

ходити в туалет», «читаю дитині казки, розглядаємо картинки, прошу називати те, що вона бачить», «граємо в розвивальні ігри», «кую багато розвиваючих іграшок»; відзначимо, що лише трохи більше половини батьків (54%) у своїх відповідях вказали, що вони використовують ті прийоми, які радять їм фахівці ЗДО.

14) 36% опитаних відповіли, що вони щодня приділяють достатньо багато часу іграм та спільним заняттям з дитиною; 54% зазначили, що хотіли би приділяти більше уваги дітям, проте не вистачає на це часу через зайнятість; 10% батьків не дали жодної відповіді на питання.

15) На прохання визначити проблеми і труднощі батьків в процесі сімейного виховання дошкільників з ІІІ було отримано різні варіанти відповідей, оскільки питання було відкритим. Наведемо для прикладу ті, які зустрічалися найчастіше у вибірці: *«матеріальні проблеми», «дитина часто не розуміє, що я від неї хочу», «складно навчити дитину чомусь новому», «емоційно дуже важко», «дитина погано запам'ятовує, тому доводиться багато разів повторювати одне й те саме», «для того, щоб навчити дитину чогось елементарного потрібно багато часу і терпіння», «дитина може не реагувати на мої прохання», «складно буває зайняти чимось дитину, щоб зробити щось по дому», «ніяк не можу навчити дитину самостійно одягатися та акуратно їсти», «важко було привчити дитину до туалету», «дитині важко висловити своє прохання, частіше просто показує пальцем, а слова говорити не хоче», «постійно переживаю за майбутнє дитини» та ін.* Як видно з відповідей опитаних, труднощі є типовими для дітей з ІІІ та відображають їхні психофізичні особливості, а також психологічні переживання батьків.

16) Батьки так оцінили свою готовність до виховання дитини з ІІІ: 30% - достатній рівень готовності, 66% - недостатній рівень готовності, 4% вважають себе взагалі не готовими до повноцінного виховання дитини з ІІІ.

Аналіз результатів за анкетною «Дитячо-батьківські стосунки»

Зміст анкети представлено у додатку Б.

Після кількісного опрацювання результатів було отримано таку інформацію:

- показник від 0 до 20 балів отримали 30% батьків дошкільників, що свідчить недостатність їхньої уваги до дітей, недостатню обізнаність з інтересами, здібностями та потребами дитини, неусвідомлення впливу власного прикладу та поведінки на процес сімейного виховання дитини.

- 46% опитаних батьків набрали кількість балів від 21 до 35, що свідчить про те, що батьки подекуди звертають увагу на проблеми своїх дітей, частково враховують їхні інтереси, здібності та потреби в межах сімейного виховання, проте для повного їх врахування та задоволення їм бракує мотивації, можливостей, знань або часу. Акцентуємо, що більшість батьків цієї групи дали заперечну відповідь на питання «Якщо дитина зробила поганий вчинок, чи розумієте ви, що це може бути результатом вашого неправильного виховання?». Такий варіант відповіді свідчить про недостатнє усвідомлення батьками власного прикладу та наслідків сімейного виховання на формування особистості дитини.

- 24% батьків набрали кількість балів від 36 до 50, що свідчить про гармонійні, позитивні дитячо-батьківські стосунки, взаєморозуміння між членами родини, розуміння батьками інтересів, потреб та можливостей дитини.

Аналіз результатів за тестовою методикою «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдемільєра

Проведення тесту дозволило визначити помилки, які допускають батьки в процесі сімейного виховання дошкільників з ІІ та переважаючий тип сімейного виховання. Опишемо отримані результати, які ми отримали на підставі кількісного опрацювання даних та проведення бесід з окремими батьками.

За шкалами гіпер- та гіпопротекції для 54% опитаних батьків характерним є сімейне виховання за типом гіперпротекції, за якого батьки

приділяють дитині дуже багато часу та уваги, її виховання є головною метою життя батьків. У 70% з цієї кількості батьків (що становить 38% від загальної вибірки) гіперпротекція поєднується з потуранням усім бажанням і потребам дитини, тобто має місце потураюча гіперопіка. Батьки раціоналізують необхідність такого виховання, наводять вагомі для них аргументи, такі як *«слабкість, вразливість дитини перед світом»*, *«моя дитина особлива і я маю її захищати»*, *«дитина росте одна, без батька»* та ін.

Крім цього, потураюча гіперопіка у всіх опитаних батьків поєднується з високими балами за шкалою *«фобія втрати дитини»* (38% від загальної вибірки). Причинами наявності такого страху батьки вважають хворобливість та вразливість дитини, перенесення нею важких інфекційних захворювань, наявність супутніх соматичних хвороб.

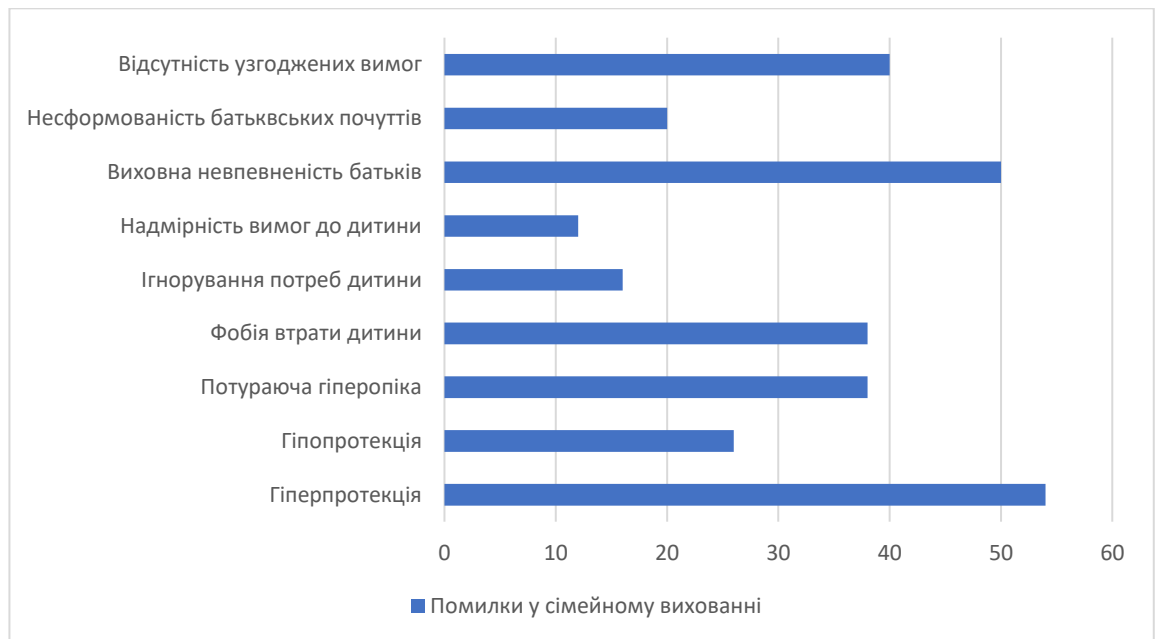
Виховання за типом гіпопротекції притаманне 26% опитаних батьків. Це тип виховання, за якої дитина опиняється на поза увагою батьків, до неї *«не доходять руки»*, батькові чи матері *«не до дитини»*. Їй приділяють увагу лише час від часу, коли трапляється щось серйозне. 64% батьків цієї групи мають місце високі бали за шкалою *«Ігнорування потреб дитини»*, що становить 16% від загальної вибірки досліджуваних. В цьому випадку фізіологічні потреби дитини здебільшого задоволені, а психологічні, духовні потреби – ні. У 50% батьків цієї групи (12% від загальної вибірки) мають місце високі бали за шкалою *«Надмірність вимог (обов'язків) до дитини»*. Це означає, що вимоги до дитини не відповідають її психофізичним особливостям та можливостям.

У 50% респондентів високі бали за шкалою *«Виховна невпевненість батьків»*; для 20% опитаних характерна несформованість батьківських почуттів, тобто в цьому випадку рушійними силами сімейного виховання є не любов та прийняття дитини, а почуття обов'язку і мотивація уникнення осуду чи звинувачень інших.

Результати 40% опитаних показали, що у їхніх сім'ях спостерігається *«привнесення конфлікту між подружжям у сферу виховання»*, що означає

відображення стосунків між подружжям на вихованні дитини, зокрема висування до неї різних, не взаємоузгоджених вимог.

Зведені результати за тестовою методикою представлені на рис. 2.6.

Рис. 2.6. Помилки батьків в сімейному вихованні дошкільників з ІІІ

Отже, за результатами констатувального експерименту ми з'ясували, що сімейне виховання дошкільників з ІІІ ускладнюється низкою чинників, а саме:

- невисоким, а подекуди низьким освітнім рівнем батьків та складним матеріальним становищем сімей;

- не завжди позитивною психологічною атмосферою в родині, недостатнім усвідомленням батьками її впливу на стан і поведінку дитини;

- неприйняттям батьками порушення у розвитку дитини;

- недостатнім рівнем обізнаності батьків з психофізичними особливостями дітей з ІІІ та неврахуванні їх у процесі сімейного виховання;

- помилками у тактиці сімейного виховання, використанням неправильних його моделей;

- невиконанням або виконанням в неповному обсязі рекомендацій фахівців щодо виховання і розвитку дошкільників з ІІІ, низькою мотивацією до співпраці з фахівцями;

- психологічною неготовністю батьків до сімейного виховання дітей з

ІІІ.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УСПІШНОГО СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

3.1. Психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями

Результати констатувального експерименту засвідчили необхідність розробки психолого-педагогічного забезпечення для успішної реалізації батьками сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

Зазначимо, що проведене нами психолого-педагогічне вивчення особливостей сімейного виховання дошкільників з ІІ, дозволило виокремити основні причини, які перешкоджають ефективному сімейному вихованню вказаної категорії дітей, а саме:

- невисокий, а подекуди низький освітній рівень батьків та складне матеріальне становище сімей;
- не завжди позитивна, нестабільна, іноді виразно конфліктна психологічна атмосфера в родині;
- недостатнє усвідомлення батьками впливу сімейної атмосфери на стан і поведінку дитини;
- неприйняття батьками порушення у розвитку дитини, наявність через це негативних емоційних переживань;
- недостатній рівень обізнаності батьків з психофізичними особливостями дітей з ІІ та неврахуванні їх у процесі сімейного виховання;
- неузгодженість вимог батьків до дитини, що призводить до дестабілізації виховного потенціалу сім'ї;

- наявність помилок у сімейному вихованні, використання батьками неправильних його моделей (гіпер- та гіпопротекція, фобія втрати дитини, ігнорування потреб дитини та ін.);

- невиконання або часткове виконання батьками рекомендацій фахівців щодо виховання й розвитку дошкільників з ІІ, низька мотивація до співпраці з фахівцями;

- психологічна неготовність батьків до сімейного виховання дітей з ІІ.

На підставі теоретичної інформації з теми дослідження, висвітленої у розділі І та перелічених вище труднощів, які визначені експериментальним шляхом, ми сформулювати психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дошкільників з ІІ. Обґрунтуємо їх нижче.

1. Сформованість у батьків психологічної готовності до виховання дитини з порушеннями інтелектуального розвитку, яка є основою для реалізації усіх подальших умов.

2. Адекватна оцінка батьками та іншими членами родини психофізичних особливостей дитини.

Реалізація цієї умови залежить від ступеня психологічної травматизації батьків, усвідомлення ними як на раціональному, так і на емоційному рівні наявності в дитини інтелектуального порушення. Неприпустимим є ототожнення батьками дитини з ІІ з дитиною з нормотиповим розвитком чи заперечення наявності у неї порушення, оскільки це лише нашкодить. Для цього важливим є психологічний супровід обох батьків від того моменту, коли вони дізналися про порушення дитини. Сформованість адекватного ставлення до порушення дитини сприятиме мотивації батьків до поповнення знань про особливості дитини, стимулюватиме створення ними корекційно-розвивального середовища вдома та мотивації до співпраці з фахівцями закладу освіти.

3. Створення в сім'ї позитивного емоційного мікроклімату, сприятливої та комфортної психологічної атмосфери.

Загальновідомо, що сім'я є первинним середовищем для дитини, в якому мають задовольнятися усі її базові потреби (фізіологічні, у безпеці та захисті, у любові та приналежності та ін.). Тому створення у сім'ї такого середовища сприятиме формуванню особистості дитини, її базової довіри до світу, стимулюватиме емоційний та пізнавальний розвиток. Зазначимо, що сімейна атмосфера має бути комфортною не тільки для дітей з ІІІ, а й для інших членів родини, оскільки лише в такому разі можна говорити про побудову гармонійних взаємин.

4. *Залучення до процесу сімейного виховання всіх членів родини, яких варто навчити взаємодіяти з дитиною і тоді вони зможуть підтримувати батьків та допомагати їм у різних життєвих ситуаціях.*

5. *Узгодженість вимог до дитини з боку всіх членів родини, що сприятиме виробленню єдиної тактики і стратегії сімейного виховання, забезпечуватиме дотримання режиму дня, повторенню та закріпленню засвоєних навичок через гру та різні побутові ситуації.*

6. *Партнерська взаємодія з фахівцями закладів дошкільної освіти або інших установ, які відвідує дитина з метою одержання корекційно-розвиткової допомоги.*

Співпраця з фахівцями, яка ґрунтується на засадах партнерства, взаємної довіри та поваги, є провідною умовою не лише для забезпечення ефективності навчання дітей, а й їхнього сімейного виховання. Різні аспекти важливості співпраці з фахівцями відображені у наступних умовах.

7. *Розширення обізнаності батьків про особливості психофізичного розвитку дошкільників з ІІІ та оволодіння ними прийомами корекційно-розвиткового впливу.*

Успішна реалізація цієї умови забезпечується завдяки партнерській співпраці з фахівцями, які, використовуючи різні форми й методи роботи з батьками (бесіди, консультації, практичні семінари, круглі столи та ін.), надаватимуть кваліфіковану та достовірну інформацію з проблем, які цікавлять батьків.

8. Створення вдома корекційно-розвивального середовища, яке б відповідало потребам, можливостям та психофізичним особливостям дошкільника з ІІІ.

Для реалізації цієї умови провідне значення також має співпраця батьків з корекційними педагогами та практичними (спеціальними) психологами, які надаватимуть необхідні поради щодо всіх аспектів розвитку і виховання дитини (які іграшки та побутове і навчальне приладдя купувати для дитини, щоб вони сприяли її розвитку; який дидактичний матеріал краще використовувати для формування тієї чи іншої навички тощо). Важливою складовою корекційно-розвивального середовища для дітей з ІІІ є також дотримання вимог охоронно-педагогічного режиму.

Сформульовані та описані нами умови не лише сприятимуть розвитку дошкільника з ІІІ в умовах сімейного виховання, а й можуть позитивно позначитись на психологічному мікрокліматі родини, нормалізувати та покращити дитячо-батьківські стосунки, психоемоційний стан батьків (зменшити рівень тривожності, напруження, стресу тощо).

Для реалізації вищезазначених умов доцільною є розробка методичних рекомендацій щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями, а також форм і методів роботи з батьками, спрямованих на їхнє інформування про особливості психофізичного розвитку дітей.

3.2. Методичні рекомендації для батьків щодо сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями

Виховання дошкільника з інтелектуальними порушеннями в сім'ї передбачає системну цілеспрямовану діяльність батьків за такими основними напрямками:

- пізнавальний розвиток: формування реалістичних, повних уявлень про навколишній світ, постійна стимуляція психічного розвитку та активізація

пізнавальної діяльності, методи яких відповідають віковим та індивідуальним психофізичним особливостям дитини;

- розвиток та стимуляція мовлення;
- формування навичок предметно-практичної діяльності, навичок самообслуговування;
- фізичний розвиток (загальної та дрібної моторики);
- формування навичок соціальної взаємодії з найближчим оточенням та однолітками).
- створення вдома корекційно-розвивального середовища, сприятливих умов для реалізації охоронно-педагогічного режиму;
- формування емоційно-позитивної і мовленнєвої взаємодії дитини з батьками.

***Методичні рекомендації для формування у дошкільників з ІІІ
реалістичних, повних уявлень про навколишній світ***

Найбільш доцільними методами для цього будуть:

- щоденні прогулянки та екскурсії;
- бесіди з дитиною про предмети та об'єкти навколишнього середовища;
- спостереження за об'єктами живої і неживої природи;
- розповіді про предмети і природні явища та ін.

Доцільним є анкетування чи самоанкетування батьків для оцінки ними правильності і повноти дій в контексті формування у дошкільника з ІІІ уявлень про навколишнє середовище. Орієнтовними запитаннями такої анкети можуть бути такі:

- Скільки часу ви приділяєте прогулянкам з дитиною?
- Чи розповідаєте Ви дитині під час прогулянок про природу (рослини, тварини, дерева та ін.) та її явища (дощ, вітер, сніг, погодні умови)?
- Чи розповідаєте Ви дитині про сезонні зміни в природі під час прогулянок чи вдома?

- Чи залучаєте Ви дитину до догляду за домашніми рослинами? тваринами (якщо вони є)?

- Чи пояснюєте Ви дитині необхідність дбайливого ставлення до природи?

- Чи вивчаєте Ви вдома назви овочів, фруктів, квітів, їхні властивості (колір, розмір, форма, смак тощо)?

- Чи розглядаєте Ви разом з дитиною картинки із зображенням тварин? Чи розповідаєте їй про тварин? Чи бачила дитина тварин наживо?

- Чи читаєте Ви дітям твори художньої літератури, в яких йдеться про природу, тварин, рослини, природні явища тощо?

На підставі такого самоанкетування батьки можуть самостійно визначити прогалини у формуванні уявлень дошкільників з ІІІ про навколишнє середовище.

Методичні рекомендації для формування навичок самообслуговування, предметно-практичної та трудової діяльності

Через велику кількість навичок самообслуговування, трудової та предметно-практичної діяльності наведемо для прикладу особливості формування лише деяких з них.

Процес формування має ґрунтуватися на таких загальних принципах:

1. Індивідуального підходу.
2. Розподілу складного завдання чи дії на прості складові (розпочинати слід з простих дій).
3. Позитивного підкріплення і заохочення навіть за найменші успіхи.
4. Багаторазового повторення.
5. Візуальної і фізичної підтримки.
6. Наслідування дій дорослого.

Для формування навички самостійного вживання їжі та поведінки за столом слід дотримуватися такого орієнтовного алгоритму:

- 1) Знайомство зі столовими приборами, їх назвами та використанням (слід починати з найпростіших (наприклад, ложки) і поступово переходити до

складніших. Дорослий має показати дитині, як правильно тримати і користуватися столовими приборами, за потреби надати різні види допомоги.

2) Сервірування столу. Дорослий має залучати дитину до простих завдань, наприклад розкласти столові прибори, посуд, покласти на стіл серветку.

3) Правила поведінки за столом: батьки вчать дитину правильно поводити себе за столом, демонструючи власну поведінку.

Для формування навички одягання та роздягання вагоме значення має засвоєння дитиною послідовності дій. Для цього батьки можуть створити візуальну схему чи показувати на власному прикладі. На початкових етапах формування навички варто використовувати одяг з мінімальною кількістю застібок. Для швидшого формування та автоматизації навички застібання гудзиків і блискавок доцільно використовувати ігрові методики або спеціальні тренажери.

Послідовність в оволодінні навичками особистої гігієни:

1) Миття рук: Створіть простий візуальний алгоритм: відкрити кран, намочити руки, намити, потерти, змити, витерти.

2) Вмивання: Навчіть дитину послідовності вмивання, використовуючи дзеркало для наочності.

3) Догляд за волоссям: Якщо це можливо, навчайте дитину тримати гребінець і розчісувати волосся, починаючи з простих рухів.

Реалізація зазначених напрямів сприятиме розвитку дитини, формуванню у неї соціальних навичок та профілактиці виникнення порушень поведінки й особистості.

Зазначимо, що основою успішного сімейного виховання дітей з порушеннями психофізичного розвитку є сформованість психологічної готовності батьків. У її формуванні провідну роль відіграють психологи, які за допомогою тренінгів, індивідуального психоконсультавання, організації груп психологічної підтримки психологом сприятимуть зниженню у батьків

6. Створення корекційними педагогами, психологом закладу освіти просвітницьких чатів в месенджерах для батьків, куди вони можуть надсилати корисні відеоматеріали, літературу з питань виховання і розвитку дошкільників з ІІ, проводити опитування батьків чи відповідати на їхні питання.

7. Організація батьківських клубів, яка передбачає неформальні зустрічі з батьками на різну тематику, під час яких вони можуть поділитися своїми проблемами, переживаннями з іншими батьками дітей з ІІ та здобути ресурс для виховання власної дитини.

Узагальнивши теоретичні відомості нами було сформульовано та обґрунтовано загальні рекомендації для батьків щодо сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями:

1. Будьте активними та всіма можливими способами сприяйте розвитку дитини. Це перша, і, мабуть, найголовніша рекомендація, оскільки активні, мотивовані батьки будуть докладати максимум зусиль, аби допомогти власній дитині. Слід зазначити, що таку позицію батьків переймають й діти. Усе це сприятиме подальшій ефективній адаптації та соціалізації дитини в оточуючому світі.

2. Головними умовами успішного сімейного виховання є безумовна любов до дитини, повага батьків до неї та один до одного, взаємна відповідальність подружжя за виховання дітей, здоровий психологічний мікроклімат в сім'ї.

3. Не зволікайте, якщо помітили відхилення у розвитку своєї дитини, краще виявити порушення вчасно і одразу розпочати корекційно-розвиткову роботу.

Це потрібно для того, щоб послабити прояви вторинних та попередити виникнення супутніх ускладнень у розвитку дитини. Чим раніше це зробити, тим менше вторинних ускладнень буде у дитини, тим більше зростає пластичність нервової системи дитини, а це допомагає краще коригувати наявні у неї порушення.

Встановити, що у дитини є інтелектуальне порушення можна лише при систематичному спостереженні батьків і лікарів. Об'єктом уваги повинні бути усі стани і реакції дитини на зовнішній подразники. Батьки повинні слідкувати за тим як дитина тримає голівку, як дивиться і куди спрямований її погляд, як слухає, протягує і піднімає руки, бере і утримує предмети, як реагує на появу матері. Якщо дитина не здатна утримувати голівку, якщо її тіло вигинається, не маючи опори, якщо дитина не цікавиться яскравими іграшками та іншими оточуючими предметами, то це повинно насторожити батьків. У випадку, якщо наприкінці першого-початку другого року життя дитина не встає на ноги і не ходить, гуління не переходить в лепетне мовлення, у неї не з'являються слова, спостерігається затримка розвитку загальної та дрібної моторики, подекуди спостерігаються слиновиділення і судоми, то це вже вказує на наявність у дитини порушення розвитку.

Якщо припущення підтвердилося і у дитини виявлено інтелектуальне порушення, батьки повинні звернутись до спеціалістів і докласти всіх зусиль, щоб якомога більше дізнатись про причини та особливості порушення, з'ясувати можливі труднощі у розвитку дитини.

3. Дізнавайтесь якомога більше про особливості розвитку своєї дитини.

Для цього консультуйтеся з корекційними педагогами, психологом, логопедом та іншими фахівцями, дослухайтеся до їхніх рекомендацій, читайте спеціальну літературу, переглядайте відеоматеріали, які радять фахівці.

4. Систематично спостерігайте за розвитком дитини, повідомляйте про будь-які зміни фахівцям (корекційним педагогам, психологам, медичним працівникам). Беріть активну участь у реалізації індивідуальної програми розвитку дитини, якщо така розроблена.

5. Організуйте спеціальні умови для виховання дитини вдома: дотримуйтеся охоронно-педагогічного режиму (чергування навантаження і відпочинку, раціональне харчування, прогулянки, за необхідності – санаторне чи медикаментозне лікування, спільні ігри (так як самостійно уміння і навички

не формуються), забезпечте спілкування дитини з ровесниками, не ізолюйте її, навчайте її правилам поведінки в різних ситуаціях.

6. Тісно взаємодійте з фахівцями, надавайте їм достовірну інформацію про дитину та родину і виконуйте всі їхні рекомендації.

7. Якомога більше залучайте дитину до різних побутових справ. Це сприятиме активізації її пізнавальної діяльності, розвитку загальної та дрібної моторики, зростанню словникового запасу, удосконаленню комунікативних навичок.

8. Застосовуйте похвалу та різні види заохочення для стимуляції пізнавальної активності дитини.

Отже, на підставі вищеприписаного, можна зробити висновок, що успішне сімейне виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями є результатом активної, мотивованої діяльності батьків та їхньої співпраці з фахівцями.

ВИСНОВКИ

Реалізація мети та всіх завдань нашого дослідження дозволяє нам зробити узагальнюючі висновки.

1. Проблемі сімейного виховання дітей з інтелектуальними порушеннями в сучасній спеціальній психолого-педагогічній літературі присвячено багато наукових праць, що підкреслює її актуальність. Аналіз літературних джерел засвідчив, що сім'я є основою для соціалізації та формування особистості дитини з ІП. Правильно організований процес сімейного виховання має забезпечити всебічний розвиток особистості дитини шляхом системного впливу на усі сфери її розвитку (фізичний, пізнавальний, соціальний). Встановлено, що багато батьків, які виховують дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, через низку чинників, припускаються значних помилок в процесі виховання своїх дітей. Однією з найвагоміших причин цього є недостатність у батьків знань про особливості психофізичного розвитку дітей та брак практичних умінь для створення корекційно-розвивального середовища вдома.

2. Для дошкільників з ІП притаманні специфічні психофізичні особливості, обумовлені етіологією та структурою порушення, які мають бути враховані в процесі сімейного виховання. З огляду на ці особливості основними завданнями сімейного виховання вказаної категорії дітей є:

- пізнавальний розвиток, насамперед формування реалістичних, повних уявлень про навколишній світ;
- розвиток та стимуляція мовлення;
- формування навичок предметно-практичної діяльності, навичок самообслуговування;
- фізичний розвиток (загальної та дрібної моторики);
- формування навичок соціальної взаємодії з найближчим оточенням та однолітками).

3. Визначальною умовою успішності сімейного виховання дошкільників з ІП є готовність батьків, формування якої передбачає психологічний і

методичний супровід сім'ї фахівцями, який має реалізовуватися системно і комплексно.

4. З метою з'ясування особливостей сімейного виховання дошкільників з ІІ ми організували та провели експериментальне дослідження.

Нами було розроблено програму психолого-педагогічного вивчення особливостей сімейного виховання дошкільників з ІІ, до якої увійшли такі експериментальні методики:

- розроблена нами анкета, спрямована на вивчення досвіду батьків щодо сімейного виховання дошкільників з ІІ (його особливостей та труднощів).

- модифікований нами варіант анкети «Особливості дитячо-батьківських стосунків», яка мала на меті з'ясувати, чи достатньо часу та уваги приділяють батьки вихованню своїх дітей, чи враховують їхні інтереси і можливості в процесі сімейного виховання;

- тестова методика «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдемільера.

- бесіда з батьками (для уточнення окремих результатів дослідження).

Проведене нами психолого-педагогічне вивчення особливостей сімейного виховання дошкільників з ІІ, дозволило виокремити основні причини, які перешкоджають ефективному сімейному вихованню вказаної категорії дітей, а саме:

- невисокий, а подекуди низький освітній рівень батьків та складне матеріальне становище сімей;

- не завжди позитивна, нестабільна, іноді виразно конфліктна психологічна атмосфера в родині;

- недостатнє усвідомлення батьками впливу сімейної атмосфери на стан і поведінку дитини;

- неприйняття батьками порушення у розвитку дитини, наявність через це негативних емоційних переживань;

- недостатній рівень обізнаності батьків з психофізичними особливостями дітей з ІП та неврахуванні їх у процесі сімейного виховання;
- неузгодженість вимог батьків до дитини, що призводить до дестабілізації виховного потенціалу сім'ї;
- наявність помилок у сімейному вихованні, використання батьками неправильних його моделей (гіпер- та гіпопротекція, фобія втрати дитини, ігнорування потреб дитини та ін.);
- невиконання або часткове виконання батьками рекомендацій фахівців щодо виховання й розвитку дошкільників з ІП, низька мотивація до співпраці з фахівцями;
- психологічна неготовність батьків до сімейного виховання дітей з ІП.

5. Результати констатувального експерименту засвідчили необхідність розробки психолого-педагогічного забезпечення для успішної реалізації батьками сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.

На підставі теоретичної інформації з теми дослідження та труднощів, які були визначені експериментальним шляхом, ми сформулювати психолого-педагогічні умови успішного сімейного виховання дошкільників з ІП:

1. Сформованість у батьків психологічної готовності до виховання дитини з порушеннями інтелектуального розвитку.
2. Адекватна оцінка батьками та іншими членами родини психофізичних особливостей дитини.
3. Створення в сім'ї позитивного емоційного мікроклімату, сприятливої та комфортної психологічної атмосфери.
4. Залучення до процесу сімейного виховання всіх членів родини.
5. Узгодженість вимог до дитини з боку всіх членів родини.
6. Партнерська взаємодія з фахівцями закладів дошкільної освіти або інших установ, які відвідує дитина з метою одержання корекційно-розвиткової допомоги.

7. Розширення обізнаності батьків про особливості психофізичного розвитку дошкільників з ІІ та оволодіння ними прийомами корекційно-розвиткового впливу.

8. Створення вдома корекційно-розвивального середовища, яке б відповідало потребам, можливостям та психофізичним особливостям дошкільника з ІІ.

Крім цього нами було розроблено методичні рекомендації для батьків щодо сімейного виховання дошкільників з ІІ, які можуть бути використані як самими батьками в процесі сімейного виховання дітей, так і фахівцями для надання консультативно-методичної допомоги батькам.

Проведене дослідження не охоплює всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективні напрями нашого дослідження вбачаємо в апробації розроблених нами психолого-педагогічних умов та методичних рекомендацій для батьків щодо успішного сімейного виховання дошкільників з інтелектуальними порушеннями.